

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

BAKI SOVETİNİN ANTI-AZƏRBAYCAN SİYASƏTİ (mart 1917-sentyabr 1918)

İxtisas: 5503.02 – Vətən tarixi

Elm sahəsi: Tarix

İddiaçı: **Aygün Səfər qızı Əzimova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2023

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixi" şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Nigar Əliğa qızı Maksvell

Rəsmi opponətlər: tarix elmləri doktoru, dosənt
Emin Arif oğlu Şıxəliyev

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosənt
Firdovsiyyə Firdovsi qızı Əhmədova

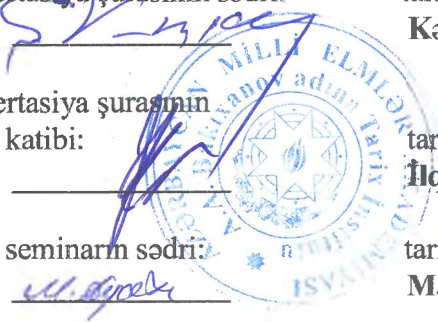
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Arifə Pənah qızı Adıgözəlova

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.30 saylı Dissertasiya Şurası

Dissertasiya şurasının sədri: tarix elmləri doktoru, professor
Kərim Kərəm oğlu Şükürov

Dissertasiya şurasının
Elmi katibi: tarix elmləri doktoru, dosənt
İlqar Vahid oğlu Niftəliyev

Elmi seminarın sədri: tarix elmləri doktoru, professor
Mais İsrail oğlu Əmrahov

I. DISSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. 1917-ci ilin fevralında Rusiyada baş verən burjua-demokratik inqilabı çarizm üsul-idarəsini devirib imperiyanın əsarətində olan bütün xalqlar kimi Azərbaycan xalqının da tarixində yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoydu. Azərbaycanda milli-demokratik hərəkatın yüksəlişinə təkan verən inqilab eyni zamanda burada gərgin siyasi və hərbi mübarizəyə meydan açdı. Tarixi zaman anlamında əslində çox qısa olan bir dövrdə – 1917-1918-ci illərdə siyasi mahiyyətinə və təmayülünə, milli mənşələrinə görə müxtəlif olan menşevik, bolşevik, daşnak, kadet və s. adlarla tanınan müxtəlif sosialist, millətçi, liberal qüvvələrlə qarşı-qarşıya gələn Azərbaycan milli-demokratik qüvvələri dinc siyasi mübarizədən qanlı müharibəyə qədər bir yol qət edərək soyqırım acısı yaşayan xalqına müstəqil demokratik dövlət qurmaq sevincini yaşatmağa nail oldu.

Azərbaycan tarixinin heç bir dövründə bu qədər geniş spektrdə siyasi qüvvələr bir-biri ilə mübarizə aparmamışdılar. Adları çəkilən siyasi qüvvələrlə yanaşı azərbaycanlıların özlərinin müxtəlif təmayüllü siyasi təşkilatlarının mövcudluğu, milli və sinfi şüarların bir arada səsləndirilməsi, obrazlı ifadə edilərsə, rəngləri daha da tündləşdirirdi.

İnqilabın ilk günündən Bakıda yaranan yeni hakimiyyət orqanlarında təmsil olunan sosialist və liberal təmayüllü qüvvələr sırasında azərbaycanlılar ya yox idi, ya da çox cüzi sayda təmsil olunmuşdular. Halbuki milli demokratik qüvvələrin rəqiblərinə çevrilmiş sosialistlər – esərlər, menşeviklər və erməni millətçiləri – daşnaklar inqilabi-demokratik hakimiyyət orqanlarının tərkibinin əsas hissəsini təşkil edirdilər. Azərbaycan milli qüvvələri ilə yanaşı sosialistlərin radikal və daha iddialı qolu olan bolşeviklər də hakimiyyət orqanlarında azlıqda qalmış, lakin bu vəziyyətlə barışmayaraq ciddi şəkildə mübarizəyə başlamışdılar. Bu isə öz növbəsində 1917 –1918-ci illərdə Bakının ictimai-siyasi həyatında Bakı Fəhlə, Əsgər və Matros Deputatları Soveti (bundan sonra Bakı Soveti) adlanan qurumu mərkəzi fiqura çevirmişdi. Lakin tezliklə Azərbaycan və konkret olaraq Bakı şəhərinin ictimai-siyasi

gerçəkliyi inqilabi və milli maraqların müxtəlif məsələlərlə əlaqədar müxtəlif müstəvilərdə qarşıdurmasına gətirib çıxardı.

Artıq təkzib edilməz həqiqətdir ki, 1918-ci ilin martından 1918-ci ilin sentyabrınadək Bakı şəhərində, Şamaxı, Quba, Lənkəran, Salyan və s. ərazilərdə tərkibinin mütləq əksəriyyəti erməni hərbi dəstələri olan Bakı Sovetinin hərbi qüvvələri sovet hakimiyyəti uğrunda mübarizə aparmaq adı altında açıq şəkildə azərbaycanlıların soyqırımını həyata keçirmişdir. Mart soyqırımından sonra Bakı Sovetinin icra orqanı kimi yaranan, 1918-ci ilin iyulun 31-dək mövcud olan, “qanlı martın törəməsi” – Bakı Xalq Komissarları Sovet (Bakı XKS), eləcə də 1918-ci ilin avqust-sentyabr aylarında fəaliyyətdə olan Sentrokaspi Diktaturası Azərbaycan milli demokratik qüvvələrinə qarşı düşmən mövqeyi hər vasitə ilə davam etdirmişdi. Sovet hakimiyyəti dövründə tarixşünaslığın “ən dəbdə olan” “Azərbaycanda sovet hakimiyyəti uğrunda mübarizə” və “Bakı Kommunası” mövzuları nə qədər dərinədən tədqiq olunurdusa, bir o qədər də reallıqdan uzaqlaşaraq mifləşdirilirdi. 1917-1918-ci illərdə müxtəlif siyasi qüvvələrin arasında gedən gərgin mübarizə isə bolşeviklərin sovet hakimiyyəti uğrunda mübarizəsi kontekstindən təqdim olunurdu.

Sovet imperiyasının dağılması prosesi ilə əlaqədar olaraq keçən əsrin 80-cı illərinin sonlarından Azərbaycan tarixşünaslığında 1917-1918-ci illərin tarixi hadisələri yenidən diqqət mərkəzinə çevrildi. Azərbaycan tarixşünaslığında Bakı Sovetinin və bolşeviklərin hakimiyyətinə münasibət, onların fəaliyyətinin dəyərləndirilməsi bir qütbdən digərinə doğru dəyişdi. Birmənalı təqdirədirici dəyərləndirmələri birmənalı ittihamlar əvəz etdi. Tarixşünaslıqda bolşeviklərin və onların rəhbərliyi altında sovetlərin öz fəaliyyətində beynəlmiləl prinsipləri rəhbər tutması barədə tutarlı arqumentlərin mövcudluğu Bakı Sovetinin də fəaliyyətinin 1917-1918-ci illərdə burada gedən siyasi mübarizə kontekstində obyektiv təhlilini tələb edir. Bakı Sovetinin anti-Azərbaycan istiqamətli siyasətinin genezisinin araşdırılması aktual məsələyə çevrilir.

Bakı Sovetinin və bolşeviklərin Azərbaycanda fəaliyyəti müxtəlif vaxtlarda sovet, xarici və müasir Azərbaycan tarixşünaslığında tədqiq edilmişdir.

1920-30-cu illər sovet tarixşünaslığında¹ sonrakı dövrlərdən fərqli olaraq həm bolşeviklərin, həm də onların siyasi opponentlərinin fəaliyyəti təhlil edilməklə araşdırıldığından Bakı Sovetində cəmlənən siyasi qüvvələrin fəaliyyətinə müxtəlif prizmalardan və rakurslardan baxmaq mümkündür.

1917-1918-ci illərdə Bakıda cərəyan edən siyasi mübarizə ilə bağlı ilk sistemətik əsərin müəllifi Y.Rathauzer sosialist partiyaların fəaliyyətinə milli amilin təsiri məsələsinə diqqət yetirir və nəticə etibarlı ilə bunun Bakı Sovetinin siyasi xəttinə təsirini müəyyənləşdirir.²

Həmin dövrün digər müəllifi S.Sef isə Oktyabr çevrilişindən sonra Bakıda cərəyan edən mürəkkəb siyasi vəziyyətin təhlilini apararaq bolşeviklərin mübarizə taktikasını izah edir və onların zəif sosial bazaya malik olmalarına baxmayaraq hakimiyyətə gəlmələrinin səbəbini milli qruplar arasında manevr etmələri ilə əlaqələndirirdi.³

1938-ci ildə çap olunan “Umumittifaq Kommunist Partiyası tarixinin qısa kursu” sovet hakimiyyəti uğrunda mübarizədən bəhs edərkən bolşevizmin müstəsna rolunu göstərməyi tələb edirdi. Bu səbəbdən də sonrakı tədqiqatlarda Bakı Soveti sırf bolşevik hakimiyyət orqanı kimi tədqiq olunur və Sovetə daxil olan digər qüvvələrin fəaliyyəti arxa plana keçirilirdi.

1950-60-cı illərdə Bakı Sovetinin və bolşeviklərin fəaliyyəti araşdırılan xeyli əsər işıq üzü görmüşdü ki, bunlarda Azərbaycanda sosialist inqilabının real zəminə əsaslandığını sübut etmək cəhdi qabarıq cəhət idi. Bu dövrün mühüm tədqiqatçısı Z.İbrahimov Bakı Soveti vasitəsi ilə həyata keçirilən sovet hakimiyyətinin süqutunun səbəblərini sadalayaraq Bakı proletariatı ilə Azərbaycan kəndliləri arasında möhkəm ittifaqın olmaması, Qızıl Ordu sıralarında daşnak

¹ Раггаузер, Я. Революция и гражданская война в Баку. 1917–1918 г. Баку: ч.1., 1927; Сеф, С. Как большевики пришли к власти в 1917 – 1918 гг. в Бакинском район. Баку: Аз. Гиз., 1927; Дубнер, А.Л. Бакинский пролетариат в годы революции (1917–1920). Баку: Азгнии, 1931; Бурджалов, Э. Двадцать шесть Бакинских комиссаров. Москва: Гос. полит. Издат., 1938.

² Раггаузер, Я. Революция и..., с.69.

³ Сеф, С. Как большевики ..., с.12.

dəstələrinin fitnəkar hərəkatı, ən əsası isə onların milli məsələdə səhv etdiklərini, kütlələr, xüsusən kəndlilər arasında “Azərbaycan muxtariyyəti” şüarından cürətlə istifadə edə bilmədikləri⁴ni göstərirdi.

Dövrün digər müəllifi Y.Tokarjevski⁵ isə bolşeviklərin fəaliyyətinə xarici amillərin təsirini təhlil etmişdi. Nəticədə Bakıda bolşevik hakimiyyətinin süqutu səbəblərində xarici amil önə çıxarılır, Sovetin anti-Azərbaycan siyasətindən dolayı onun daxilə əsaslarının olmaması şərti isə bir növ pərdələndirdi.

1970-80-ci illərdə Azərbaycanda sovetlərin fəaliyyətini geniş araşdıran H. Əzimov əsərində Bakıda gedən siyasi mübarizəni inqilabi və əksinqilabi cəbhə arasında mübarizə kimi təqdim olunur. Azərbaycanda hadisələrin inkişaf xarakterini millətlərarası münasibətlərin deyil, millətin (azərbaycanlıların) öz daxilində sinfi mübarizənin müəyyən etdiyi qeyd olunur.⁶

Sovet tarixşünaslığında eser və menşeviklərin, eləcə də daşnaqların Azərbaycan milli qüvvələri ilə rəqibliyi məsələsi arxa plana ötürülərək Bakı Sovetində təmsil olunan bu qüvvələrin Azərbaycan milli-siyasi qüvvələrinə qarşı ümumi mövqeyindən isə bəhs edilmirdi.

80-ci illərin ikinci yarısında sovet hakimiyyətinin “yenidənqurma və aşkarlıq” siyasətinin təsiri nəticəsində elmi ideologiyanın dözümlülüyü, gizli arxivlərin açılmasından dolayı yeni faktların ortaya çıxarılması Azərbaycan tarix elmində bir sıra məsələlərə təkrar diqqət yetirilməsinə imkan yaratdı.

1989-cu ildən etibarən respublikanın əsas elmi jurnalı olan “Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri”ndə də 1917-1918-ci illər tarixinə dair işəedici sənədlər çap olunmağa başlayır ki, ilk çap olunan sənədlərin arasında Qubadakı soyqırımı haqqında

⁴ İbrahimov, Z. Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi. Bakı: Azərneşr, 1957, s. 544 – 545.

⁵ Токаржевский Е. Бакинские большевики – организаторы борьбы против турецко – германских и английских интервентов в Азербайджане в 1918 г. Баку: Изд. АН, 1949.

⁶ Азимов, Г. Великий Октябрь в Азербайджан. Баку: Аз. Гост. Изд, 1987, с. 309.

AXC dövründə yaradılan Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədləri də var idi.⁷

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsinə və ümumi xüsusiyyətlərinə görə vətən tarixşünaslığının ortaya qoyduğu tədqiqatları əhatə etdikləri mövzular etibarilə şərti olaraq 1991-2001-ci ilə qədər və 2001-ci ildən sonra hazırkı dövrə qədər nəşr olunan əsərlər olmaqla iki qismə bölmək olar.

Birinci qisim tədqiqatlarda başlıca mövzu Azərbaycanda milli-demokratik hərəkət və AXC tarixi idi. Elə ilk tədqiqatlarda Bakı Sovetinin siyasətinin anti-Azərbaycan mahiyyət daşıdığı qeyd olundu.⁸ Bu elmi nəticələri əsas götürən Azərbaycan Respublikası prezidenti Heydər Əliyevin 1998-ci il martın 26-da “31 mart azərbaycanlıların soyqırımı günü” barədə sərəncamı ilə faktiki olaraq tarixi ədaləti bərpa edildi və hadisəyə siyasi qiymət verildi.

Bir neçə il aparılan tədqiqatların nəticəsi olaraq əvvəlcə 1998-ci ildə AXC tarixinə dair monoqrafiya, 2001-ci ildə isə yeddi cildlik “Azərbaycan tarixi”nin bəhs edilən dövr hadisələrini əks etdirən 5-ci cildi çap olundu.⁹

N.Maksvellin (Ağamalıyeva) əsərlərində¹⁰ Azərbaycanın ictimai qüvvələrinin fəaliyyəti ilə bağlı müxtəlif məsələlər, mühüm ictimai-siyasi hadisələr təhlil edilir.¹¹

⁷ Доклад члена Чрезвычайной Следственной Комиссии Новацкого // Известия Академии Наук Азербайджанской ССР. Серия истории, философии и права, Баку: 1989, №4, с.134 – 154.

⁸ Həsənov, С. Ağ ləkələrin qara kölgəsi. Bakı: Gənclik, 1991, s.16.

⁹ Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı: Elm, 1998; Azərbaycan tarixi: [7 cildə] (1900 – 27 fevral – 1920). Bakı: Elm, c.5, 2001.

¹⁰ Агамалиева, Н. (Максвелл, Н.) Комитет Бакинских мусульманских общественных организаций в политической системе Азербайджана в 1917 г. // – Баку: Труды научной конференции, посвященной к дню восстановления Азербайджанской государственности. – 1991. – с.112-120; Yerli özünüidarə orqanlarının demokratikləşməsi və bu prosesdə siyasi partiyaların rolu // Azərbaycan tarixinin problemləri // Bakı: 1993; О выборах в Учредительное Собрание по Азербайджану // Известия Академии Наук Азербайджана. (серия истории, философии и права), 1990, №4, с.17–24.

¹¹ Агамалиева, Н. (Максвелл, Н.) Комитет Бакинских мусульманских общественных ..., с.112 – 120.

A.Balayev özünün monoqrafiyasında 1917-18-ci illərdə Azərbaycanda baş verən siyasi hadisələri milli demokratik hərəkatın təkamülü aspektindən təhlil edir.¹²

İ.Bağirovanın monoqrafiyası¹³ bəhs edilən dövrdə fəaliyyət göstərən bütün partiyaların fəaliyyətinə işıq salır. Əsər sosialist partiyalarının tarixi ilə yanaşı erməni siyasi partiyalarının tarixinin öyrənilməsi baxımından çox əhəmiyyətlidir.

A.İbrahimovanın monoqrafiyasında¹⁴ Azərbaycanda Fevral inqilabından sonra başlanan ictimai-siyasi qüvvələrin mübarizəsi təhlil olunur və “Bakı Sovetinin anti-Azərbaycan siyasəti” adlı ayrıca fəsildə isə yalnız soyqırımı məsələsi təhlil edilir.

P.Darabadinin 1991-ci ildə çap olunan əsərində¹⁵ Bakı Sovetinin hərbi təşkilatlanması prosesi öz əksini tapmışdır. M.Süleymanovun əsərlərində¹⁶ isə dövrün hərbi məsələlərinin daha geniş təhlili aparılmışdır.

Fevral inqilabından sonra Bakıda idarəçiliyin təşkili, Müvəqqəti Hökumətin yerli hakimiyyət orqanları, şəhər özünüidarəsi ilə Bakı Soveti arasında münasibətlər Bakı Sovetinin siyasi kursunun müəyyən edilməsində diqqət yetirilməli məsələlərdəndir ki, A.Adıgözəlovanın monoqrafiyasında bu məsələlərin əhatəli təhlili verilmişdir.¹⁷

E.İsmayılov isə Bakı Sovetinin rəhbəri Şaumyanın fəaliyyətini ayrıca araşdırmışdır. Şaumyanın sinfi maraqların milli maraqları üstələyən bolşevizminin “məqsəd vasitəyə bəraət qazandırır” prinsipi

¹² Балаев, А. Азербайджанское национальное – освободительное движение в 1917–1920. Баку: ЭЛМ, 1990.

¹³ Багирова, И.С. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. Баку: ЭЛМ, 1998.

¹⁴ İbrahimova, A. Azərbaycanda ictimai – siyasi qüvvələrin mübarizəsi (1917 – 1918 -ci illər). Bakı: Elm, 2010.

¹⁵ Дарабади, П. Военные проблемы политической истории Азербайджана начала XX века. Баку: ЭЛМ, 1991.

¹⁶ Süleymanov, M. Azərbaycan ordusu (1918 – 1920). Bakı: Hərbi nəşriyyat, 1998; Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan. Bakı: Hərbi nəşriyyat, 1999; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi tarixi [2 cildə]. Tehran: Firuzan, – c.1, 2014.

¹⁷ Adıgözəlova, A. Fevral inqilabından sonra Şimali Azərbaycanda idarəçilik sistemi. Bakı: Elm və Təhsil, 2017.

ilə hərəkət etməyə imkan verdiyini və sırf siyasi məqsəd daşdığını qeyd edir.¹⁸

A.İsgəndərovun, V.Abişovovun, S.Rüstəмова-Tohidinin əsərlərində azərbaycanlılara qarşı soyqırımının gerçək tarixi üzə çıxır.¹⁹

Bakı Sovetinin Bakı quberniyası ərazisində anti-Azərbaycan siyasəti V.Əliyevanın və R.Bayramovanın monoqrafiyalarında²⁰ öz əksini tapmışdır.

C.Həsənlinin, V.Qafarovun, N.Maksvelin²¹ əsərlərində həmin dövrdə Azərbaycanda baş verən hadisələrə, o cümlədən Bakı Sovetinin də fəaliyyətinə təsir edən xarici amillər geniş təhlil olunmuşdur.

¹⁸ Исмаилов, Э. Степан Шаумян – обреченный на забвение. Портрет «легендарного коммунара» без регуши . Баку: Şərq-Qərb, 2012. – с.263.

¹⁹ Abişov, V. Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il soyqırımları. Bakı: 2016; Abişov, V. Şamaxı qəzasında Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı. Bakı: Turxan, 2017; Abişov, V. Quba qəzasında Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı. Bakı: Turxan NPB, – 2017; İsgəndərov, A. 1918-ci il mart qığınının tarixşünaslığı. Bakı: Mütərcim, 1997; İskəndərov, A. Azərbaycan həqiqətləri. 1917–1920. Bakı: Elm və Təhsil, 2012; Rüstəмова –Тоғиди, С. Куба. Апрель–май 1918 г. Мусульманские погромы в документах. Баку: 2010; Март 1918 г. Баку. Азербайджанские погромы в документах. Баку: 2009; Шемаха. Март–июль 1918 г. Азербайджанские погромы в документах: [в 2-х томах]. Город Шемаха. Баку: т .1. – 2013; Март–июль 1918 г. Азербайджанские погромы в документах: [в 2-х томах]. Селения Шемахинского уезда. Баку: т.2. – 2013. Баку: 2010.

²⁰ Əliyeva, V. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyətinin Lənkəran bölgəsində bərqərar edilməsi. Bakı: Elm, 2012; Bayramova, R. Azərbaycanın Quba bölgəsi tarixin dönüş mərhələsində (1917 – 1920 - ci illər). Bakı: Turxan, 2018.

²¹ Həsənlі, С. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti. 1918 – 1920. Bakı: GARİSMA, 2009; Qafarov, V. Türkiyə – Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917 – 1922). Bakı: Azərşəf, 2011; Максвелл, Н. Азербайджан в геополитических планах Великобритании (1917-1918 гг.) (по материалам Британских архивов) // Bakı: AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu elmi əsərlərinin xüsusi buraxılışı, 2014. 48, 49, 50-ci cildlər, – s. 94-104; Новые факты о деятельности представителей Британского военного истеблишмента, работающего на Кавказе // Bakı: AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu elmi əsərlərinin xüsusi buraxılışı, 2018. 74, 75, 76-ci cildlər, – s.332-341.

Xarici tarixşünaslıqda da 1917-1918-ci illərdə Azərbaycanda baş verən siyasi hadisələr kifayət qədər geniş təhlil edilmişdir. Siyasi hadisələrdə milli amillərin təsirini müəyyən etmək istəyən Qərb tarixçiləri milli ziddiyyətlərin xarakterik olduğu Bakıda da siyasi prosesləri tədqiq edərkən milli amilə xüsusi diqqət yetirirdilər. Amerika tarixçiləri F.Kazımzadənin, R.Suninin, T.Svyatoxovskinin əsərlərində bu özünü qabarıq göstərmişdir.²²

Rusiya tarixşünaslığında milli regionlarda inqilabi proseslərlə bağlı tədqiqatlar aparılmaqdadır ki, bunlar arasında da bilavasitə Bakı Sovetinin fəaliyyəti dövrünə də toxunulur.²³

Mövzunun tədqiqi zamanı şəxsiyyətin tarixdə rolu nəzəri məsələsinə uyğun olaraq təmsil etdikləri siyasi qüvvələrin əsas nümayəndələri olaraq M.Ə.Rəsulzadə, N.Nərimanov, M.Əzizbəyov, M.H.Vəzirov, S.Şaumyan, P.Caparidze və digərlərinin fəaliyyəti də ayrıca olaraq diqqət mərkəzində olmuşdur.

1917-1918-ci illərin spesifikasını daha dolğun ifadə edən əsas mənbə qrupu dövrün güzgüsü olan mətbuat nümunələridir. Fevral inqilabından sonra yaranan senzurasız mühit baş verən hadisələrin həm müxtəlif təmayüllü siyasi partiyaların orqanları, həm də, qeyri-siyasi qəzet və jurnalların səhifələrində müxtəlif mövqelərdən təsviri və şərhinə imkan verirdi.

Mövzunun tədqiqi zamanı bilavasitə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA), Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun və Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun arxiv fondlarından istifadə edilmişdir. Arxiv materialları arasında rəsmi sənədlərdən

²² Каземзале, Ф. Борьба за Закавказье (1917–1921). Москва: CA&CC Press, 2010; Suny, R.G. Bakı Komünü. Rus devrimində Milliyət və Sınıf. (Türkçesi Kudret Emiroğlu). İstanbul: Uluslararası yayıncılıq, 1990; Svyatoxovski, T.Rusiya Azərbaycanı 1905 – 1920 – ci illər //Azərbaycan. – 1989, №11. – s.117-152.

²³ Безугольный, А. Ю. Генерал Бичерахов и его Кавказская армия 1917 – 1918. Москва: Центрполиграф, 2011; Булдаков В.П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. Москва: РОССПЕН, 1997; Булдаков, В.П. Хаос и этнос. Этнические конфликты в России. Москва: Новый хронограф, 2010; Муханов, В.М. Кавказ в переломную эпоху (1917 – 1921 гг.). Москва: Модест Колеров, 2019.

əlavə, avtobioqrafik yazılar və xatirələr yer almışdır. Dövrün mürəkkəb hadisələrinin koloritini əks etdirən xatirələr müəyyən nüansları ortaya qoymaqla digər mənbələrin verə bilmədiyi məsələləri üzə çıxarır. Bolşeviklərin xatirələri daşnak və bolşevik ermənilər arasında münasibətə aydınlıq gətirir. Ümumiyyətlə, bolşeviklərin “etirafları” bir çox məsələlərə “yeni gözlə” baxmağa imkan verir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı Bakı Sovetinin 1917-1918-ci illərdə fəaliyyətidir. Tədqiqatın predmetinə isə Bakı Sovetinin Azərbaycan və digər milli siyasi qüvvələrlə münasibətləri və həmin dövrdə Bakı quberniyasında cərəyan edən ictimai-siyasi proseslər daxildir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. İnqilabi hakimiyyət orqanı kimi meydana çıxan Bakı Sovetinin qarşısında inqilabi vəzifələr dururdu. Lakin sosialist təmayüllü siyasi qüvvələrin məqsədləri, xüsusən də, Bakının ictimai-siyasi və milli xüsusiyyətlərinin diktəsi altında bu qüvvələrin inqilabın vəzifələrinə nə qədər sadıq ola bilməsi, bu vəzifələrin Bakı və ümumən Azərbaycan reallığına nə qədər uyğun olması araşdırılması tələb olunan məsələlərdir.

Mövzunun tədqiqində məqsəd Bakı Sovetinin siyasi kursuna milli amillərin təsirini araşdırmaq, onun Azərbaycan milli hərəkatına qarşı yönələn siyasətini doğuran tarixi şəraiti və amilləri müəyyənləşdirmək və onu həmin dövrdə siyasi qüvvələrin mübarizəsi kontekstində təhlil etməklə nəticələrini qiymətləndirməkdir.

Aşağıdakı məsələlərin araşdırılması dissertasiya işinin vəzifələri olmuşdur:

– Fevral inqilabından sonra Bakının ictimai-siyasi həyatında dəyişikliklər;

– İnqilabi demokratik hakimiyyət orqanı olaraq Bakı Soveti və orada təmsil olunan sosialistlərlə Azərbaycan milli-demokratik qüvvələri arasında ziddiyyətlərin nə vaxtdan meydana çıxması və hansı məsələlərdə özünü göstərməsi;

– Bakı Sovetində azərbaycanlıların təmsil olunması məsələsi və milli siyasi qüvvələrin bu istiqamətdə fəaliyyəti;

– bolşeviklərin Bakı Sovetində möhkəmlənmək istiqamətində fəaliyyəti;

– Bakı Soveti ilə digər hakimiyyət orqanları arasında münasibətlər;

– Bakı Sovetinin fəaliyyətinə xarici amillərin təsiri;

– Azərbaycan qəzalarında mövcud olan ictimai-siyasi vəziyyətin Bakı Soveti və milli qüvvələrin fəaliyyətinə təsiri;

– iqtisadi amillərin, ələlxüsus, ərzaq probleminin Bakıda milli və sosial münasibətlərə və siyasi qüvvələrin fəaliyyətinə təsiri;

– Bakı Sovetinin siyasi kursunun istiqamətləndirilməsində Bolşevik Rusiyasının yeri və rolu;

– həmin dövrdə mübarizə aparan tərəflərin hərbi təşkilatlanması Bakı Sovetinin fəaliyyətində erməni amili və ayrıca olaraq Bakı Soveti rəhbəri S.Şaumyanın fəaliyyətinə milli amillərin təsiri, ümumiyyətlə isə, inqilabçı demokratların-sosialistlərin fəaliyyətinə milli amillərin təsiri;

– müsəlman sosialistlərin fəaliyyətində milli amil;

– 1918-ci ilin yazında Bakıda bolşevik-daşnak alyansının meydana çıxmasını şərtləndirən amillər;

– Bakı Sovetinin Bakıda və quberniya ərazisində soyqırımlarının təşkilində rolu;

– ümummilli təhlükə qarşısında müxtəlif təmayüllü Azərbaycan siyasi qüvvələrin fəaliyyəti xüsusiyyətləri;

– Bakı XKS-nin sosialist tədbirləri və onların nəticələri;

– Sentrokaspi Diktaturasasının fəaliyyəti və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Bakını azad etmək planına qarşı sosialistlərin və daşnakların hərbi və siyasi müqaviməti.

Tədqiqat metodları. Problemin tədqiqi zamanı tarix elminin tədqiqat metodları olaraq həm əsas, həm əlavə tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir. Hadisələrin təsviri, faktların izahı zamanı əsas metod olaraq tarixi-genetik metoddan, hadisələrdə analogiya və müstəsnalığı müəyyən etmək üçün tarixi-müqayisəli metoddan, hadisələrin kompleks təhlili üçün tarixi-sistemli metoddan, hadisələrin inkişafında keyfiyyət dəyişikliklərini izləmək məqsədilə tarixi-dinamik metodda, cərəyan edən hadisələrin mahiyyət və dövrü xüsusiyyətlərə görə qruplaşdırılması, dövrləşməsi, eləcə də siyasi qüvvələrin qruplaşdırılması məqsədilə tarixi-tipoloji metoddan və tarixi şəxsiyyətlərin, eləcə də sosial və

mili qrupların fəaliyyət xüsusiyyətlərini aşkar etmək üçün tarixi-bioqrafik metoddan istifadə edilmişdir.

Hadisə iştirakçalarına məxsus müxtəlif yazılı mənbələrin təfsiri isə diskurs analiz metodu əsasında aparılmışdır. Məlum olduğu kimi, tarixi mənbələr mənbə yaradıcılarının məqsədyönlü informasiyalarından əlavə gizli və potensial informasiya ilə də zəngindir. Diskurs analiz tədqiqat zamanı həmin informasiyaları və tarixi hadisələrin təhlilində sosial-psixoloji, etno-psixoloji məqamları üzə çıxarmağa kömək edərək son nəticədə kompleks yanaşmanın tətbiqini təmin etmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar aşağıdakılardır:

1. Fevral inqilabından sonra Bakıda siyasi qüvvələr əsas iki siyasi düşürgədə qərarlaşmışdı və Bakı Soveti sosialist düşürgədə siyasi mərkəz idi.

2. Bakı Sovetində yer alan siyasi qüvvələr orada Bakının bütün fəhlə kütləsinin siyasi rəğbətinə müvafiq olaraq təmsil olunmamışdılar.

3. Bakı Sovetində təmsil olunan siyasi qüvvələrlə Azərbaycan milli qüvvələri arasında münasibətlərə Bakının sosial-ictimai həyatında üzə çıxan bir sıra məsələlər ciddi təsir etmişdi və sosialistlərin müsəlmanları siyasi cəhətdən qeyri-yetkin hesab etmələri siyasi hadisələrin perspektivinə təsir edən mühüm amillərdən biri olmuşdur.

4. 1917-ci ilin yayı və payızında Bakı Sovetində mövqə qazanmaq üçün mübarizə aparən əsas qüvvələr bolşeviklər və müsavətçilər idilər. 1918-ci ilin yazına qədər Müsavat partiyası Bakı Sovetində iştirak və əməkdaşlıq xətti tutmuşdu.

5. 1917-ci ilin sonlarına doğru Qafqaz cəbhəsinin dağılması Bakı quberniyasında ictimai-siyasi proseslərə ciddi təsir edərək Bakı Sovetinin siyasi mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə şərait yaradır, əksinə Azərbaycan milli demokratik qüvvələrini daha əlverişsiz vəziyyətə salırdı.

6. Bakı Sovetinin fəaliyyətinə erməni siyasi və milli amili ciddi təsir etmişdi.

7. Bakı Sovetinin fəaliyyətinə bolşevik Rusiyası ilə yanaşı Antanta və Mərkəz dövlətləri faktoru da təsir edirdi.

8. Bakı Soveti ilə Bakı Şəhər Duması arasında hakimiyyət mübarizəsi sonuncunun təmsalında demokratik idarəçiliyin ləğvi ilə nəticələnmişdi.

9. Bakı Soveti və Azərbaycan milli qüvvələri arasında ziddiyyətlər 1918-ci ilin yazında ciddi qarşıdurma vəziyyətinə gəlmiş və Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımla nəticələnmişdi.

10. Xalqın təhlükəsizliyi məsələsi Azərbaycan milli qüvvələri və müsəlman sosialistlərinin fəaliyyətində birləşdirici faktor idi.

11. Bakı Sovetinin sol cinahının hakimiyyəti regionda bolşevik Rusiyasının hakimiyyətinin təmin olunması demək idi və onun siyasi kursu anti-Azərbaycan mahiyyət daşıyırdı.

12. Sentrokaspi Diktaturasının təmsalında Bakı Sovetinin sağ cinahının hakimiyyəti də sosialist düşərgə üçün uğursuzluqla nəticələnmişdi. Qeyri-müsəlman sosialistlərlə millətçilərin simbioz hakimiyyəti olan bu hökumətin də fəaliyyəti anti-Azərbaycan mahiyyət daşıyırdı.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada 1917-1918-ci illərdə Bakıda gedən siyasi mübarizə tarixi yeni baxış və yeni yanaşma əsasında tədqiq edilmişdir. Kompleks tədqiqat nəticəsində Bakı Sovetinin siyasətini istiqamətləndirən obyektiv və subyektiv amillər vəhdətdə təhlil edilməklə bir sıra elmi yeniliklər əldə edilmişdir:

– Fevral inqilabından sonra Bakıda siyasi mübarizədə iştirak edən tərəflərin iki əsas – sosialist və milli (Azərbaycan) düşərgədə qararlaşdığı müəyyən edilmiş, onlar arasında ziddiyyətlərə milli amillərin həlledici təsiri üzə çıxarılmış, müsəlman əhalinin, konkret olaraq, müsəlman fəhlələrin inqilabi demokratik hakimiyyət orqanlarında təmsil olunması məsələsinin ictimai-siyasi müzakirə mövzusu olaraq sosialist və milli düşərgə arasında ziddiyyət yaratması göstərilmişdir.

– Bakı Sovetində təmsil olunan qüvvələrlə Azərbaycan milli qüvvələri arasında ziddiyyətlərin inkişaf dinamikası ətraflı şəkildə təhlil edilmişdir.

– Bəhs edilən dövrdə mühüm əhəmiyyət kəsb edən ərzaq məsələsinin siyasi qüvvələrin fəaliyyətinə təsiri üzə çıxarılmış və müsəlman əhalinin demokratik seçki prosesinə qoşulmasında özünü

bürüzə verən ictimai-siyasi fəallığının bu məsələ ilə bağlılığı əsaslandırılmışdır.

– Mədən-zavod rayonlarının şəhərə birləşdirilməsi ilə bağlı Müsavat partiyasının fəaliyyəti və müsəlman fəhlələrin mübarizəsi təhlil edilmişdir.

– Qafqaz cəbhəsinin dağılmasının Azərbaycanda gedən ictimai-siyasi proseslərə, bu vəziyyətin Bakı Soveti və milli qüvvələrin fəaliyyətinə təsiri təhlil edilmiş, Bakı quberniyasında azlıqda olan qeyri-müsəlman əhalidə formalaşan antimüsəlman əhval-ruhiyyənin Bakı Sovetinin sonrakı fəaliyyətinə təsir etməsi müəyyən olunmuş, eləcə də bu dövrdə müsəlman əhalinin ictimai-siyasi fəallığını şərtləndirən amillər göstərilmişdir.

– Xarici amillərin Bakı Sovetinin siyasi kursuna təsiri geniş təhlil edilərək hadisələrin inkişafında çəkisi müəyyənləşdirilmiş, türk və ingilis amillərinin xüsusi rolu göstərilmişdir.

– Mart hadisələri ərəfəsində bolşevik Rusiyasının Bakı Sovetinin fəaliyyətinə istiqamətverici təsiri aydınlaşdırılmışdır.

– Bakı Soveti ilə Şəhər Duması arasında ziddiyyətlər daha ətraflı təhlil edilmiş və Dumanın Sovetin təkhakimiyyətlik cəhdlərinə qarşı dura bilməməsinin səbəbləri göstərilmişdir.

– Antimüsəlman əhval-ruhiyyənin 1918-ci ilin əvvəlində Bakıda sosialistlərlə milli demokratlar arasında gərgin siyasi polemikaya səbəb olduğu müəyyən edilmişdir.

– Müsəlman sosialistlərin – hümmətçilər və müsəlman eserlərin fəaliyyətinin təqdir və ya ittiham mövqeyindən deyil, obyektiv mövqedən təhlilinə cəhd edilmiş və bu fəaliyyətin müxtəlif ictimai-siyasi amillərlə şərtləndiyi göstərilmişdir. Xalqın təhlükəsizliyi ilə bağlı məsələlərdə milli demokratlarla müsəlman sosialistlərin eyni mövqe göstərdikləri müəyyən edilmişdir.

– Bakı Sovetinin hərbi təşkilatlanması məsələləri geniş təhlil edilmiş, qırmızı qvardiyaların çoxpartiyalı tərkibə (bolşevik, eser, menşevik və daşnaklar olmaqla) malik olduğu və Sovet tərəfindən müsavətçi fəhlələrin qvardiya dəstələrinə daxil olmasına əngəllər yaradıldığı müəyyən edilmişdir.

– Mart hadisələri ərəfəsində müsəlman əhalinin ictimai-siyasi fəallığının artdığı və Bakı Soveti hakimiyyətindən narazılığını açıq büruzə verdiyi müəyyənləşdirilmişdir.

– Bolşevik-daşnak alyansının məhz 1918-ci ilin yazında meydana çıxması səbəbləri və onu şərtləndirən kompleks amillər müəyyən edilmiş, Bakı Sovetinin işinə erməni amilinin təsiri və konkret olaraq S.Şaumyanın siyasi fəaliyyətində bolşevizmin və erməni milli amilinin hansı çəkiyə malik olması aydınlaşdırılmışdır.

– Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımının həyata keçirilməsində bolşevik və erməni siyasi faktorlarının çəkisi müəyyən edilmişdir.

– Bakı XKS-nin neft sənayesini tələskənliklə “milliləşdirmə”si səbəbləri göstərilmişdir.

– Müsəlman sosialistlərin yerli idarəçilikdə iştirakı məsələsi ilə bağlı bir sıra faktlar üzə çıxarılmış, onların qəza idarəçiliyində müstəqillik cəhdləri göstərdikləri müəyyən olunmuşdur.

– Bakı Sovetinin sağ cinahının bolşevik hakimiyyətinə qarşı müxalifliyini şərtləndirən amillər müəyyən edilmiş, bu məsələdə ingilis faktorunun hadisələrin gedişatına təsiri əsaslandırılmışdır.

– Bakı XKS süqutu ərəfəsində bolşevik S.Şaumyanla daşnaklar arasında, eləcə də Cənubi Qafqazda erməni siyasi qüvvələrinin arasında ciddi fikir ayrılıqlarının Bakıda siyasi hadisələrə təsiri əsaslandırılmışdır.

– 1918-ci ilin avqustunda Bakıda sosialistlərin sağ cinahının hakimiyyətə gəlməsində Xəzər Hərbi Donanması heyətinin rolu müəyyən edilmiş, ümumiyyətlə, hərbi donanmanın hadisələrin inkişafındakı roluna aydınlıq gətirilmişdir.

– Sentrokaspi Diktaturası hakimiyyətinin mahiyyəti dəqiqləşdirilmiş və bu hakimiyyət dövründə də siyasi qüvvələrin fəaliyyətinə milli amillərin təsir etdiyi göstərilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti.

– Azərbaycanın 1917-1918-ci illər siyasi tarixinə dair ümumiləşdirici elmi əsərlərin yazılmasında;

– Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı tarixinin tədqiqində;

– Azərbaycanda siyasi partiyaların fəaliyyəti tarixinin tədqiqində;

- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin tədqiqində;
- 1917-1918-ci illər Azərbaycan tarixinə dair xüsusi kursların oxunmasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın aprobeiasyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin məzmununu əhatə edən əsas müddəaları müəllifin nüfuzlu elmi nəşrlərdə çap olunmuş 16 məqaləsində (o cümlədən 4-ü xaricdə) və beynəlxalq elmi konfranslarda etdiyi 6 məruzəsində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Abbasqulu Ağa Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixi şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın ümumi həcmi. Dissertasiyanın ümumi həcmi 287973 işarədən (ədəbiyyat siyahısı istisna olunmaqla), o cümlədən “Giriş” hissəsi 43934, I fəsil 58281, II fəsil 56087, III fəsil 40688, IV fəsil 74189, “Nəticə” hissəsi 12811 işarədən ibarətdir.

II. DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Bakı Sovetinin yaranması və siyasi qüvvələrin qütbləşməsi (1917-ci il mart-oktyabr)**” adlı 1-ci fəslə üç yarım fəsildən ibarətdir. “**Bakıda inqilabi idarəçiliyin yaranması və inqilabi-sosialist düşərgənin formalaşması**” adlı 1-ci yarım fəsildə Fevral inqilabından sonra Bakının ictimai-siyasi həyatında baş verən ilkin dəyişikliklər təhlil olunur və burada inqilabi idarəçiliyi həyata keçirən sosialist mərkəzin yaranmasını şərtləndirən amillər xarakterizə edilir.

Fevral inqilabından sonrakı ilk aylarda Bakıda faktiki olaraq ikihakimiyyətlik vəziyyəti yarandı. Bu özünü Müvəqqəti Hökumətin yeri orqanı – İctimai Təşkilatların İcraiyyə Komitəsi (İTİK) ilə yanaşı Bakı Fəhlə və Əsgər Deputatları Sovetinin (Bakı Soveti) meydana çıxmasında göstərdi. Bakı Sovetində eser, menşevik, bolşevik və sosialistlər cərgəsinə qoşulan daşnak nümayəndələri yer aldı. Azərbaycanlılar Bakı fəhlə sinfinin

əksəriyyətini təşkil etmələrinə baxmayaraq bu qurumda təmsil olunmadılar.

Bakı Sovetinin yaradılmasında ilk məqsəd inqilabi hakimiyyətə dayaq olmaq və nəzarət etmək, eləcə də, demokratik qüvvələri təşkilatlandırmaq idi.²⁴ Lakin Sovet ilk günlərdən şəhərdə əsas hakimiyyət orqanı – İTİK-in səlahiyyətində olan məsələlərin həllinə müdaxilə etməyə başladı.

Azərbaycan milli qüvvələrinin siyasi proseslərə qoşulması öz növbəsində sosialistlər tərəfindən milli amillərin nəzərə alınmasını tələb edirdi. Lakin sosialistlərin səsləndirdikləri müsəlman fəhlələri və ümumiyyətlə müsəlman əhalinin “siyasi cəhətdən qeyri-yetkin olması” fikri onların fəaliyyətini istiqamətləndirməklə Bakının ictimai-siyasi həyatında gərginliyə yol açdı.

“Sosialistlər və milli qüvvələr arasında ilkin ziddiyyətlər və türk-müsəlmanların (azərbaycanlıların) Bakı Sovetində iştirakı məsələsi” adlı 2-ci yarımfəsildə müxtəlif məsələlərdə sosialist və milli düşürgələr arasında yaranan ziddiyyətlər təhlil edilir.

Sosialistlər demokratik orqanlarda azərbaycanlıların təmsil olunmasına laqeyd yanaşırdılar. Bu səbəbdən də Bakı Sovetində azərbaycanlıların təmsil olunmaması məsələsi ictimai-siyasi müzakirə mövzusunə çevrilmişdi.

Bu zaman Bakıda antimüsəlman əhval-ruhiyyə mövcud idi və sosialist qüvvələrdə müsəlman əhalinin sinfi və siyasi cəhətdən qeyri-yetkinliyi, savadsızlığı, passivliyi barədə fikirlərin mövcudluğu bu əhval-ruhiyyəni daha da gücləndirirdi. Qafqazda müsəlmanların silahlanması barədə xəbərlərin yayılması isə antimüsəlman əhval-ruhiyyəni artırırdı.

İnqilabi demokratik dəyişikliklər müsəlman əhalinin də ictimai-siyasi fəallığını artırır, eyni zamanda sosialistlərlə milli qüvvələr arasında ciddi fikir ayrılığını nümayiş etdirirdi.

Bakı Soveti qüvvələrinin yerli müsəlman əhalinin maraqlarını nəzərə almadığını göstərən ilk məsələ gündən-günə siyasiləşən ərzaq məsələsi idi. May ayında keçirilən mülki ərzaq komitələri

²⁴ Хроника. Организация: // Известия Совета рабочих и военных депутатов Бакинского района. – 1917, 23 июня, № 67, – с.3.

seçkilərində sosialistlərin gözləntilərinin əksinə olaraq azərbaycanlılar çox səs toplamışdı.²⁵ Müsəlman qadınların seçkidə iştirakı müsəlmanların çox səs toplamasına həlledici təsir etmişdi. 14029 nəfər müsəlman qadın seçicinin 11 mini seçkidə iştirak etmişdi.²⁶

1917-ci ilin yayında Bakının ictimai-siyasi gündəmini tutan digər məsələdə – Şəhər dumasına yeni demokratik qaydada keçiriləcək seçkilərlə əlaqədar olaraq ortaya çıxan mədən-zavod rayonlarının şəhərə birləşdirilməsi məsələsində milli qüvvələrlə sosialistlər arasında fikir ayrılığı daha sərt şəkildə özünü göstərmişdi. Bu zaman da müsəlman əhalinin demokratik hakimiyyət orqanlarında, o cümlədən Bakı Sovetində təmsil olunmasının ziddiyyətlərin aradan qaldırılması üçün vacib şərt olduğu üzə çıxmışdı. Milli qüvvələr inqilabi-demokratik orqanlarda proporsionallıq prinsipi əsasında təmsilçiliyin tərəfdarı idilər.

“Bakı Sovetində möhkəmlənmək uğrunda bolşeviklərin və müsavətçilərin fəaliyyəti” adlı 3-cü yarım fəsildə 1917-ci ilin yayından oktyabrına kimi bolşeviklərin və müsavətçilərin fəaliyyəti təhlil olunur.

1917-ci ilin yayında sosialist və milli düşərgələrin öz daxilindəki yerdəyişmələrin nəticəsi olaraq bolşevik və Müsavat partiyaları Bakının siyasi səhnəsində önə çıxdılar və hər iki siyasi qüvvə üçün Bakı Sovetində möhkəmlənmək əhəmiyyət kəsb edirdi.

Müsəlman fəhlələrə rəhbərlik Müsavat partiyasına Bakı Sovetində yer almaq hüququ versə də, Sovetdəki partiyalar onun sosialist və fəhlə partiyası olmamasını əsas gətirərək qəti şəkildə buna qarşı çıxdılar. Sosialist partiyalar Müsavatı təcrid etmə xəttini tutaraq ictimai-siyasi həyatda hər hansı antidemokratik cəhdi pisləyən müsavətçilərin heç bir təşəbbüsünü dəstəklənmirdilər.

²⁵ Беленкий С. Революция 1917 года в Азербайджане. Баку: Аз. Изд., 1927, – с.54 – 55.

²⁶ Мусульманская жизнь. Мусульманские избирательницы // Каспий. – 1917, 26 июля, №165, – с.6.

Maneələrə baxmayaraq oktyabrın 22-də Bakı Sovetinə keçirilən seçkilər²⁷ Müsavatın qələbəsi ilə nəticələndi.

Oktyabr çevrilişindən öncə Müsavat partiyası artıq milli siyasi qüvvələr arasında öz liderliyini qəti bərqərar etdi. Konfliktdən qaçmağa çalışan partiya idarəçilikdə təmsil olunmaq üçün dinc mübarizə apararaq Bakı Soveti ilə əməkdaşlıq xətti tutmuşdu. Oktyabr çevrilişinin yaratdığı yeni reallıq isə onlar arasında konflikti qaçılmaz edirdi.

“Bakı Sovetinin hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində bolşeviklərin fəaliyyəti (noyabr 1917 – mart 1918)” adlanan ikinci fəsil dörd yarımfəsildən ibarətdir. **“Oktyabr çevrilişindən sonra bolşeviklərin Bakı Sovetinin şəriksiz hakimiyyətə can atması”** adlanan 1-ci yarımfəsildə 1917-ci ilin oktyabrından 1917-ci ilin dekabrınadək Sovetin bolşevik rəhbərliyinin öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək istiqamətində fəaliyyəti təhlil olunur.

Noyabrın 2-də isə artıq bolşeviklər Sovetin şəhərdə ali hakimiyyət orqanı olması barədə qərarın qəbuluna nail oldular. Bakı Sovetinin tək hakimiyyət orqanı olmasına yeganə maneə demokratik əsaslarla seçilən Bakı Şəhər Duması idi. Oktyabrın 29-da Dumaya demokratik əsaslarla seçkilər keçirilərkən ümumi hesabla sosialistlərdən daha çox deputat seçilsə də, bu yeganə hakimiyyət orqanı idi ki, azərbaycanlıların milli maraqlarını təmsil edən milli burjuaziya nümayəndələri və ziyalılar burada yer almış və öz siyasi iradələrini nümayiş etdirmək imkanı qazanmışdılar.

Bakı Sovetinə dekabr ayında keçirilən təkrar seçkilərdən sonra Bakı Sovetinin yeni icraiyyə komitəsi təşkil edildi. Oktyabr seçkilərinin nəticəsi ilə razılaşmayan bolşeviklər yeni seçki qaydalarının tətbiqinə nail olaraq və Müsavatın Sovetdə geniş təmsil olunmasının qarşısını ala bildilər.

1917-ci ilin sonundan etibarən Sovetin fəaliyyətində erməni amilinin təsiri özünü qabarıq şəkildə göstərməkdə idi və Sovetin daxilində daşnakların yer alması buna əlverişli imkan yaradırdı.

²⁷ Выборы в Совет депутатов и партия «Мусават» // Каспий. – 1917, 25 октября, № 239, с.6.

“Cənubi Qafqazda milli hərəkatların və xarici faktorların Bakı Sovetinin siyasi kursuna təsiri ” adlı 2-ci yarımfəsildə Rusiyada Oktyabr çevrilişinin Cənubi Qafqazdakı vəziyyətə təsiri, Antanta və Mərkəz dövlətlərin buradakı maraqları, Bakı Sovetinin regionda bolşevik hakimiyyətini yayacaq mərkəzə çevrilməsi prosesi təhlil olunur. Şaumyanın erməni milli qüvvələri ilə əlaqələrinə və “Türkiyə Ermənistanı” dekretinin verilməsində onun roluna xüsusi diqqət verilir.

Bolşevik Rusiyasının, Antanta və Mərkəz dövlətlərinin regiondakı hadisələrə müdaxiləsi bir tərəfdən milli qüvvələrin, digər tərəfdən bolşevizmin səfərbər olmasını sürətləndirirdi.

Qafqazda bolşevik hakimiyyətinin bərqərar edilməsi Sovet Rusiyasının əsas strateji məqsədlərindən biri idi. Dekabr ayının 16-da Lenin Şaumyanı Qafqaz İşləri üzrə Müvəqqəti Fövqəladə Komissar təyin etdi və Qafqazda sovet hakimiyyəti qarşısındakı maneələri qaldırmaq üçün mübarizə məqsədilə Bakı Sovetinə 500 min rubl pul ayırdı.

Yeni şəraitdə hadisələrin gedişi buradakı milli qüvvələrin hər birinin hansı xarici dəstəyi almasından asılı idi. Bu zaman ingilislər və bolşeviklər ermənilərə dəstək verməklə regiondakı vəziyyəti gərginləşdirirdilər.²⁸

“Bakı quberniyasının qeyri-müsəlman əhalisi arasında antimüsəlman əhval-ruhiyyənin güclənməsi və Bakı Sovetinin fəaliyyəti” adlı 3-cü yarımfəsildə Cənubi Qafqazda yaranan yeni siyasi situasiyanın Bakı quberniyasında sosial-ictimai və milli münasibətləri istiqamətləndirməsi və bunun Bakı Sovetinin fəaliyyətinə təsiri araşdırılır. Azərbaycanlı əhalinin əksəriyyət təşkil etdiyi quberniya ərazisində erməni və rus (molokan və digər təriqətlilər) əhalinin mövcudluğu isə siyasi hadisələrin gedişatına təsir edə bilən ciddi amilə çevrilmişdi.

1917-ci ilin sonuna doğru Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət gərginləşməkdə idi. Bakı quberniyasının qəzalarında hərəmərclik baş alıb gedir, antimüsəlman əhval-ruhiyyə artır, müxtəlif qütblərdə təşkilatlanma güclənirdi. Bu zaman qeyri-müsəl-

²⁸ Максвелл, Н. Азербайджан в геополитических планах..., – с.96.

man əhali arasında müsəlmanların ərzağı gizlətməsi və silahlanması barədə şayiələr sürətlə yayılmaqda idi. Aclıq təhlükəsindən ortaya çıxan qarətçilik hadisələrinə müxtəlif milli rakursdan baxışlar siyasi müstəvidə fərqli ritorikalara gətirib çıxarırdı.

Bakı quberniyasında yaranan antimüsəlman əhval-ruhiyyə rus əhali arasında təşkilatlanma prosesində öz təsirini göstərməkdə idi. Bir tərəfdən onlar arasında milli səviyyədə təşkilatlanma gedir, digər tərəfdən Bakı Soveti alternativ hakimiyyət kimi qəbul edilməkdə idi.²⁹

1918-ci ilin yanvarında baş verən Şamxor hadisəsinin gücləndirdiyi antimüsəlman əhval-ruhiyyə Bakı Sovetinin rəhbərliyinin ən azından Bakı quberniyası ərazisində möhkəmlənməsi planlarını həyata keçirmək üçün əl-qolunu açmışdı.

“Bakı Sovetinin şəhərdə öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək istiqamətində fəaliyyəti. Sosialist və milli düşərgələr arasında ziddiyyətlərin artması” adlı 4-cü yarımfəsildə 1918-ci ilin yanvarından martına qədərki, dövrdə sosialist və milli düşərgələr arasındakı ziddiyyətləri gərginləşdirən hadisələr və Bakı Sovetinin fəaliyyəti təhlil olunur. Yarımfəsildə həmçinin ictimai-siyasi mühitdə antimüsəlman əhval-ruhiyyənin qabarıq olması və bu amilin özünü göstərdiyi məqamlar, xüsusən sosialist mətbuatında gedən yazıların ictimai rəyə mənfi təsiri şərh olunur.

Qəzalarda baş verən hadisələrin Bakıda Azərbaycan milli qüvvələr ilə sosialistlər tərəfindən fərqli şəkildə qiymətləndirilirdi. Qeyri-müsəlman sosialistlər bəsit mahiyyəti olan qarətçilik hərəkətlərini əksinqilabi hərəkət kimi qiymətləndirirdilər. Antimüsəlman təbliğat bütün təmayüllərdən olan Azərbaycan siyasi qüvvələrinin diqqətini cəlb edir və etirazına səbəb olurdu. Bakı vəğzalında toplanıb qalan əsgərlər, ələlxüsus erməni əsgərlərinin burada müsəlman sərnəşinlərə qarşı açıq-aşkar zorakılığı müsəlman əhalidə ciddi narazılıq yaradırdı.³⁰

1918-ci ilin əvvəlindən Qafqaz Ordusu Hərbi İnqilab Komitəsinin (QO HİK) Bakıya köçməsi Sovetin bolşevik rəhbərliyi

²⁹ Иногородный отдел // Бакинский рабочий. – 1918, 22 марта, №53, – с.3-4.

³⁰ Bakı xəbərləri // Açıq söz. – 1918, 1 fevral, № 670. – s.4.

üçün əlverişli vəziyyət yaradaraq Sovetin hərbi qüvvələrinin təşkilini sürətləndirdi.

Bu zaman Bakı Sovetinin Şəhər Duması ilə ziddiyyətləri daha da artır və hakimiyyət məsələsi ətrafında müzakirələr zamanı Azərbaycan milli qüvvələrinin öz siyasi mövqələrinin qəti şəkildə ifadə edirlər.

1918-ci ilin fevralında Leninin Bakıya göndərdiyi nümayəndəsi P.Kobozevin Bakı bolşeviklərindən “tələbləri” və martın əvvəlində Qafqazın fəvqəladə komissarı S.Şaumyanın Tiflisdən Bakıya qayıtması kimi iki amil Bakı Sovetinin fəaliyyətinə öz təsirini göstərdi. Bakı Soveti şəhərdə öz nəzarətini daha da artırmağa başladı. Artıq mart ayının sonuna doğru şəhərdə bir sıra ictimai təşkilatlar Sovetin hakimiyyətini qəbul etdilər və Mart hadisələrindən öncə Bakıda faktiki olaraq Sovet öz hakimiyyətini gücləndirə bildi. Martın sonlarına doğru Bakı Sovetinin yaxın siyasi məqsədi artıq Bakıda möhkəmlənmək deyil, mövcud hakimiyyətini regiona yaymaq idi.

“Bakı Soveti və Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımının həyata keçirilməsi” adlı üçüncü fəsil üç yarımfəsildən ibarətdir. **“1918-ci ilin martında Bakıda bolşevik-daşnak alyansını şərtləndirən amillər”** adlı 1-ci yarımfəsildə bolşevik-daşnak alyansını şərtləndirən amillər müəyyən edilir.

Ümumi olaraq Bakıda bolşevik və daşnak alyansının ortaya çıxmasını reallaşdıran əsas amillər Azərbaycan milli demokratik hərəkatının güclənməsi və Türkiyə amili idi.

Brest-Litovsk sülhü ilə zahirən “Türkiyə Ermənistanı” dekretinin öz əhəmiyyətini itirməsinə baxmayaraq Cənubi Qafqazda yaranan vəziyyətdə bolşevik hakimiyyəti yenə də, erməni muxtariyyətinin reallaşdırılmasında maraqlı idi və bu da Bakıda bolşeviklərlə və daşnakların alyansına ilkin əsas yaradırdı. Erməni bolşevikin Bakı bolşeviklərinin liderlərindən biri olması, Bakıda bolşevik və daşnak hərbi qüvvələrin nisbətinin qeyri-bərabərliyi, Şimali Qafqazda baş verən siyasi proseslər Bakıda bolşeviklərin daşnaklarla alyansının təşkilini sürətləndirən amillərdən idi. Şaumyanın siyasi mövqeyi və ambisiyaları eləcə də, tərəflər arasında nüfuzu isə bu alyansa – bolşevik-daşnak birliyinə təminat verirdi.

“Bakı Sovetinin hərbi təşkilatlanması önəmli güc resursu kimi” adlı 2-ci yarımfəsildə Mart soyqırımını öncəsi Bakıda bolşevik və erməni hərbi qüvvələrinin təşkilatlanması prosesi təhlil edilir.

1918-ci il yanvar ayının əvvəlindən QO HİK-in Bakıya köçməsi ilə Bakı Sovetinin hərbi təşkilatlanması sürətlənmişdi. Bu zaman yaradılan qırmızı qvardiya heyətinin əksəriyyəti daşnaklara rəğbət bəsləyən ermənilərdən ibarət idi.³¹ Sovetdə iştirak edən Müsavat partiyası nümayəndələri müsavatçıların qvardiyaya daxil olmasına imkan verilməsini tələb etsələr də, buna icazə verilmirdi.³²

Bakı Soveti rəhbərliyi evlərinə dönan rus ordusu əsgərlərini Bakı Soveti ordusuna cəlb edirdi. İrandakı rus ekspedisiya korpusunun sərəncamında olan silahlar da bolşeviklər tərəfindən ələ keçirilmişdi. Liman şəhəri olan Bakıda hakimiyyətdə qalmaq üçün hərbi donanma da mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyindən Xəzər Hərbi Donanmasının yenidən təşkilinə başlanılmışdı. Martın sonlarında Bakı Sovetinin hərbi qüvvələrin sayı qvardiya, qırmızı ordu hissələri və donanma ilə birlikdə 7 mindən çox idi.³³ Bununla paralel, Qafqaz cəbhəsinin dağılması ilə əlaqədar olaraq 1918-ci ilin əvvəlindən Bakıda sürətlə erməni hərbi hissələri toplanmaqda idi.

“Bakıda Mart soyqırımını: siyasi və etnik motivlər” adlı 3-cü yarımfəsildə Mart hadisələri ərəfəsində Bakıdakı ictimai əhval-ruhiyyə, bilavasitə soyqırımını hadisəsi və siyasi qüvvələrin fəaliyyəti şərh olunur.

Mart ayı boyunca quberniya ərazisində müsəlmanlara qarşı olan cəza dəstələrinin göndərilməsi barədə xəbərlər müsəlman əhalinin narahatlığına səbəb olmuşdu. Gözlənilən təhlükə qarşısında müxtəlif təmayüllü Azərbaycan siyasi təşkilatları üzvləri eyni cür reaksiya nümayiş etdirərək narahatlıq keçirirdilər.

“Evelina” gəmisindəki müsəlman hərbiçilərinin tərksilah edilməsindən sonra martın 29-da səbir kasası daşaraq İsmailiyyə binasına toplaşan müsəlman əhali Bakı Soveti hakimiyyətinə qarşı sərt tələblər irəli sürdü. Xalq öz iradəsini ortaya qoymaqdan

³¹ Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımını: Sənədlər toplusu. [üç cilddə]. Bakı: Çayışoğlu, c.3 – 2010. – s. 329.

³² В партии (Мусават) // Наш голос. – 1918, 15 марта, № 55, – с.4.

³³ Дарабади, П. Военно – политическая., – с.106.

çəkinməyərək Bakı Sovetinin artıq fevral ayının sonlarından möhkəmlənən hakimiyyətinin devrilməsini istəyirdi. Məqamdan istifadə edən Bakı Soveti Azərbaycan milli qüvvələri üzərinə hücumla keçdi. Soyqırımı törətməklə öz siyasi rəqibi – Müsavat partiyası başda olmaqla Azərbaycan milli qüvvələrinin sosial bazasını məhv etmək vasitəsi ilə onları Bakıda təslim edən Bakı Soveti aprel-may ayları boyunca Şamaxı, Quba, Lənkəran qəzalarında soyqırımı siyasətini davam etdirdi.

Bakıda öz hakimiyyətlərini itirməmək və Azərbaycan milli demokratik hərəkatını boğmaq üçün mümkün olan ən sərt üsuldan – siyasi qüvvəni dəstəkləyən sosial bazanın məhvi və ya ən azı onun sarsıtılması üsuluna üstünlük verən bolşeviklər daşnaklarla alyansa girərək faktiki olaraq bir milli qrupdan digərinə qarşı istifadə etdilər.

“Bakı Sovetinin anti-Azərbaycan siyasətinin iflası (aprel-sentyabr 1918-ci il)” adlı dördüncü fəsil üç yarımfəsildən ibarətdir. **“Sosialistlərin sol cinahı hakimiyyət başında: Bakı Xalq Komissarları Sovetinin fəaliyyəti”** adlı 1-ci yarımfəsində müsəlman əhalinin qanı hesabına “qurulan” ilk bolşevik hakimiyyətinin fəaliyyəti təhlil olunur.

Aprelin 25-də Bakı Sovetinin iclasında Bakı Xalq Komissarları Soveti (Bakı XKS) adlı yeni hakimiyyət orqanı yaradıldı. Yeni qurumun Ümum-Rusiya Ali Xalq Komissarlar Sovetinin (Rusiya XKS-nin) yerli hökuməti kimi yaradıldığı bəyan edildi və bununla da Azərbaycanın bir hissəsində bolşevik Rusiyasının hakimiyyəti bərqərar olundu. Bakı XKS-da komissar vəzifələrini yalnız bolşeviklər və sol eserlər tutsa da, onun mövcudluğunu daşnakların rəhbərlik etdiyi erməni hərbi qüvvələri təmin edirdi. Erməni Milli Şurası Bakı Sovetinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edirdi. Ordunun isə hətta 90-95 faizi ermənilərdən ibarət idi.³⁴

“Daşnak süngüsü” nün köməyi ilə “qurulan” hakimiyyət idarə üsulu, prinsiplərinə və məqsədinə görə sovet hakimiyyəti idi.

İyunun 2-də Bakı XKS-nin neft sənayesinin milliləşdirilməsi barədə dekreti ilə Bakıda neft sənayesi bolşeviklərin əlinə keçdi. Neft

³⁴ Корганов, Г. Участие армян в мировой войне на Кавказской фронте (1914–1918). Москва: 2011, – с.158.

sənayesinin milliləşdirilməsi məsələsində fikir ayrılığı olsa da, Şaumyan tələskənliklə onun keçirilməsinə nail oldu.

İyunun 18-də Bakı XKS “Cənubi Qafqaz və Dağıstanda torpaqların sosiallaşdırılması” barədə dekret verdi. Lakin mövcud şəraitdə Azərbaycan kəndlisinin mülkədarın təbii müttəfiqinə çevrilməsi də aqrar məsələnin həllini mümkünsüz edirdi.

Bakı XKS qarşısında duran mühüm məsələlərdən biri ərzaq probleminin həlli idi. Çörək qıtlığı Bakıda artıq rus və erməni fəhlələrini üz-üzə qoyurdu.³⁵ Ərzaq qıtlığı ingilislərin dəvət edilməsi üçün təşviqata yol açdı.

“Azərbaycanda ikihakimiyyətliyin yaranması. Bakı Xalq Komissarları Soveti Azərbaycan Cümhuriyyətinə qarşı” adlı 2-ci yarımfəsildə Bakı XKS-nin hakimiyyətini süquta aparan ictimai-siyasi vəziyyət geniş təhlil olunur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradıldıqdan sonra iyunun 5-də Bakı XKS onunla müharibəyə başladı. Lakin həmin dövrdə Rusiyada vətəndaş müharibəsi sürət aldığından Bakıdakı bolşeviklərə lazımı yardımın edilməsi müşkül məsələyə çevrilmişdi. Tezliklə Bakı Soveti daxilində bir müddət sönmüş olan ziddiyyətlər yenidən baş qaldırdı. Burada eser, menşevik və daşnaklar alternativ yollar axtarmağa başlayaraq israrla alman-türk blokuna qarşı ingilisləri köməyə çağırmağı tələb edirdilər.

Açıq şəkildə ingilislərin köməyindən istifadə etmək bolşeviklər üçün mümkünsüz olduqda Şaumyan onların əvəzinə İranda yerləşən rus-kazak partizan dəstəsinin rəhbəri L.Biçeraxovdan istifadə etməyə qərar verdi. Şaumyanı belə bir qərar verməsinə daşnaklar ciddi təsir etmişdilər.

Kommuna ordusunun Kürdəmir məğlubiyyətindən (10 iyul) sonra Bakıda siyasi qüvvələr arasında ziddiyyətlər daha da gücləndi və ingilislərin dəvət edilməsi barədə çağırışlar artmağa başladı. Vəziyyət pisləşdikcə isə daşnaklarla Şaumyan arasında və ümumiyyətlə erməni siyasi qüvvələri arasında ziddiyyətlər baş qaldırdı. Bakıdakı Erməni Milli Şurası ingilislərə ümid bəsləyirdi.

³⁵Azərbaycan tarixi arxiv sənədlərində: 1917-1920-ci illər. Rusiya Dövlət Sosial-Siyasi Tarix Arxivinin sənədləri.Tərtibçi tarix üzrə fəlsəfə doktoru İ.Niftəliyev. Bakı: Çarşıoğlu, c.1, 2010, – s.91.

Tiflis daşnakları isə əksinə İngiltərə ilə münasibətləri çox problemlili hesab edərək türklərlə danışığa meyl edirdilər.³⁶

Türk - Azərbaycan qüvvələrinin hərbi uğurları regionda erməni siyasi qüvvələrinin tərəddüdlərini daha da artırdı. İyulun sonunda Hamazasp və T.Əmirov öz kavaləriya dəstələrini cəbhə xəttindən geri çəkildilər. Bolşevik Rusiyası hakimiyyəti Bakı bolşeviklərindən qəti şəkildə ingilislərin köməyindən imtina etməyi tələb etdi. İyulun 25-də Bakı Sovetinin fəvqəladə iclası çağırıldı. Şaumyanın təqdim etdiyi birinci qətnamə rədd edildikdən sonra Bakı XKS-nin istefaya getdiyi bildirildi.

Sonuncu yarım fəsil isə **“Sentrokaspi Diktaturası: sosialistlərin sağ cinahının Bakıda hakimiyyəti əldə saxlamaq cəhdi”** adlanır. Burada bolşevik hökumətinin istefasından sonra yaranan yeni hakimiyyətin fəaliyyəti təhlil edilir.

Mövcud şəraitdə Xəzər Hərbi Donanmasına arxalanan Sentrokaspi (Xəzər Hərbi Donanması gəmi komissiyalarının mərkəzi komitəsi) təşəbbüskarlıq edərək erməni siyasi qüvvələrinin təslim olmaq istəyinə qarşı çıxdı və öz üzvlərindən 5 nəfərə diktator səlahiyyətləri verərək onların hakimiyyətini elan etdi. Avqustun 1-də Bakıda “Sentrokaspi Diktaturası və Fəhlə, Əsgər Deputatları Sovetinin Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsinin Rəyasət Heyəti” adlı hökumət yaradıldı. Yaradılan hakimiyyət də prinsipcə sovet hakimiyyətini həyata keçirməli idi və sosialist düşərgə hakimiyyəti yenə öz əlində saxlamağa müvəffəq olmuşdu. Qısa müddətli hakimiyyət zamanı Sentrokaspi hökumətinin əsas fəaliyyəti Bakını əldə saxlamaq üçün tədbirlər görülməsindən ibarət oldu. İlk olaraq İrandan general-mayor L.Denstervilin başçılığı altında ingilis qüvvələri buraya dəvət edildi. Denstervil Bakını əldə saxlamaq üçün addımlar atsa da bir nəticə əldə edə bilmədi.

Sosialist mərkəzin bütün cəhdlərinə baxmayaraq Sentrokaspi Diktaturasının hakimiyyəti süquta uğradı. Sentrokaspi Diktaturası aydın şəkildə inqilabi demokratizm mövqeyindən millətçiliyə doğru istiqamətini dəyişən sağ sosialistlərin və erməni siyasi qüvvələrinin simbioz millətçi hakimiyyəti idi.

³⁶ Шаумян, Сур. Бакинская Коммуна. Баку: Красный Восток, 1927. – с.41.

Bakıda sol sosialistlərin hakimiyyəti kimi, sağ sosialistlərin də hakimiyyət təcrübəsi uğursuz oldu. Hər iki cinahın siyasi kursunun qabarıq cəhəti onun anti-Azərbaycan mahiyyət daşımaları idi.

Dissertasiya işinin “Nəticə” hissəsində elmi araşdırılmalara yekun vurulmuş və tədqiqatın əsas müddəaları ümumiləşdirilmiş və əldə olunmuş mühüm nəticələr təhlil edilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr olunmuş aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Bakıda hakimiyyət uğrunda mübarizə şəraitində Şəhər Duması və siyasi qüvvələrin ona münasibəti (1917-ci ilin oktyabrından 1918-ci ilin martınadək) // -Bakı: AMEA Xəbərlər, ictimai elmlər seriyası, –2013. №1, – s.163-176
2. Azərbaycanda hakimiyyət uğrunda mübarizədə bolşevik taktikasının təhlili haqqında (XX əsrin 20-30-cu illər sovet tarixşünaslığında) // -Bakı: Tarix və onun problemləri, – 2013. №3, – s. 326-333
3. Bakı Sovetinin anti-Azərbaycan siyasətində erməni amili / “Birinci Dünya müharibəsi və Azərbaycan” mövzusunda həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları, AMEA Tarix İnstitutunun Elmi Əsərlərinin xüsusi buraxılışı № 48, 49, 50 – Bakı: –20 –22 iyun –2014, – s.295 –300
4. Azərbaycanda gedən siyasi mübarizədə rus milli-etnik amili (oktyabr 1917 – mart 1918) / “Azərbaycan və Şərqi Anadoluda türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımları (1914-1920-ci illər)” mövzusunda həsr olunmuş III Beynəlxalq elmi konfransın materialları, AMEA Tarix İnstitutunun Elmi Əsərlərinin xüsusi buraxılışı, № 56, 57, 58, – Şamaxı: –7 –10 aprel. – 2016, – s.342-349
5. Bakıda Qırmızı qvardiyanın və bolşevik döyüş drujinasının təşkili və onların mart soyqırımında iştirakına dair (noyabr 1917 – mart 1918) / “Azərbaycan və Şərqi Anadoluda türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımları (1914-1920-ci illər)” mövzusunda həsr olunmuş II Beynəlxalq konfransın materialları, AMEA Tarix

- İnstitutunun Elmi Əsərlərinin xüsusi buraxılışı №52, 53, 54, 55, – Bakı: – 9 –13 aprel – 2016. – s. 259-265
6. Bolşeviklərin xatirələri 1917-1918-ci illərdə Azərbaycanda siyasi mübarizə tarixinin tədqiqində // -Bakı: AMEA Xəbərlər, İctimai elmlər seriyası, – 2016. №2, – s.59–72
 7. Xəzər Hərbi Donanmasının Bakıda gedən siyasi mübarizədə mövqeyinə dair (mart 1917 – sentyabr 1918) // - Bakı: AMEA Xəbərlər, İctimai elmlər seriyası, –2017. №2, –s.46–59
 8. Bakıdakı bolşevik–daşnak rejiminin Lənkəran bölgəsində cinayətkar əməlləri bolşeviklərin xatirələrində / “XX əsrdə türk-müsəlman xalqlarına qarşı soyqırımları” mövzusunda həsr olunmuş IV Beynəlxalq elmi konfransın materialları, AMEA Tarix İnstitutunun Elmi Əsərlərinin xüsusi buraxılışı. № 64, 65, 66, – Lənkəran: – 23-27 aprel, –2017, – s. 384-391
 9. Azərbaycan milli siyasi xadimlərinin Bakı Şəhər Dumasında fəaliyyətinə dair (mart 1917 – mart 1918) / AXC-nin 100 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: 21 may – 23 may, –1918, – s. 630-634
 10. Ərzaq məsələsinin Bakıda ictimai-siyasi vəziyyətə təsiri (mart 1917 – iyul 1918) // -Bakı: AMEA Xəbərlər, İctimai elmlər seriyası, – 2018. №1, – s.4-19.
 11. 1917-1918-ci illərdə Azərbaycan ictimai-siyasi mühitində antimüsəlman əhval-ruhiyyə və onun siyasi hadisələrə təsiri barədə // -Bakı: AMEA Xəbərlər, İctimai elmlər seriyası, – 2018. №1, – s.43-53
 12. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ərəfəsində siyasi qüvvələrin fəaliyyətində Bakı mədənləri məsələsi / “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin parlaq səhifəsi” mövzusunda həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransın materialları, AMEA Tarix İnstitutunun Elmi Əsərlərinin xüsusi buraxılışı. №74, 75, 76, – Gəncə: – 23 -27 iyun. – 2018, – s. 203-209
 13. 1917-1918-ci illərdə Bakıda gedən siyasi mübarizədə mədən rayonlarının şəhərə birləşdirilməsi məsələsi // -Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, – 2018. №4, – s.161 –172

14. Şamxor hadisəsi və onun Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyətə təsiri (yanvar 1918) // -Van: Van Yüsüncü Yıl Universitesi, Sosial bilimler Enstitüsü dergisi. – 2018. Özel sayı, – s.355-375
15. Bakıda Azərbaycan milli siyasi qüvvələri və sosialistlər arasında ziddiyyətlərə dair (mart-sentyabr 1917) // Akademik Tarih ve Düşünce dergisi, – 2019, 6-cı cild, say 5, (özel sayı, Yıl armağanı), –c.328-345. <https://dergipark.org.tr/pub/atdd/issue/52084/689898>
16. 1917-1918-ci illərdə Bakıda baş verən hadisələrdə ingilis amili (dekabr 1917 – sentyabr 1918) // -Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Sosial elmlər, –2021. №1, – s.18-33
17. 1917-ci ildə Bakı şəhərində keçirilən seçkilərdə azərbaycanlıların iştirakı // -Bakı: Dövlət idarəçiliyi: Nəzəriyyə və təcrübə, – 2021. №2(74), – s.155-166
18. Azərbaycan siyasi təşkilatlarının antimüsəlman fəaliyyətə və təbliğata qarşı mübarizəsi (noyabr 1917 – mart 1918) // -Bakı: Tarix, insan və cəmiyyət, –2022. №3 –s.26-45
19. Azərbaycan siyasi qüvvələrin mübarizəsi və kəndli amili (fevral 1917-may 1918) // – Bakı: Azərbaycan tarixşünaslığı, – 2021. № – s.57-84
20. Azərbaycan siyasi təşkilatları və Bakıda inqilabi-demokratik hakimiyyət (mart 1917-mart 1918) // Akademik tarix ve düşünce, –2021, 8-ci cild, say 3, – s.831-853
21. The military-political situation in azerbaijan in conditions of the conflict of the bolsheviks and the national forces” // -Baku: Historical Studies, – 2023. vol.1, No 1.p. –54-68
22. Кризис власти и Диктатура Центрокаспия в Баку в1918 году // - Москва: Современная научная мысль, – 2023. №4–с.61-71.

Dissertasiyanın müdafiəsi 15 dekabr 2023-cü il tarixində saat 10⁰⁰-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.30 sayılı Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Az.1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 115

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi arxiv və kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 13 noyabr 2023-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 01.11.2023

Kağızın formatı: A5

Həcm:38753

Tiraj: 100